

kodó nevét kellett megváltoztatni. Az új polgárok eskütételében még mindig kifejezésre jutott a városi közösséghez való tartozás, a közösségi identitás hangsúlyozása. Az eskük tehát a társadalom, illetve a közösség politikai programját is tartalmazták.

Nyelvi szempontból érdemes kiemelni, hogy a városi könyvek többsége latin nyelven íródott, néhány esetben azonban (bíróági tárgyalások, tanúvallomások) a helyi nyelvek használatára bukkantunk. Ez a törekvés a 17-18. század folyamán egyre erőteljesebben nyilvánul meg az esküszövegekben is. Kihangsúlyozandó, hogy a nyelvhasználat, illetve a nyelv választás nem a közérthetőség függvényében történt, hanem azt az adott nyelv presztízse, társadalmi megítélése döntötte el. Az etnikailag sokszínű felső-magyarországi szabad királyi városokban a 15. századtól a latin mellett a német nyelv töltött be jelentős szerepet. Bártfán már 1530-ból fellelhetők olyan dokumentumok, amelyek a német patriciátus és a szlovák/lengyel polgárok közt zajló vitákról tájékoztatnak. I. Ferdinánd a városi tanács kérésére jóváhagyta a szlovák, illetve lengyel etnikumhoz tartozó személyek betelepülését korlátozó határozatot. Az indok pedig az volt, hogy a különböző nyelvű és nemzetiségű polgárok között gyakran alakul ki elégedetlenség és nézeteltérés. A 17-18. századi városi jegyzőkönyvek is a német nyelv fontos szerepét támasztják alá.

Az 1540-es eperjesi szinóduson is leszögezték, hogy a vallási szertartásokat a hívők által érthető nyelven kell végezni. Elsősorban a vallás szférájában vált hangsúlyossá, hogy a vallásos szövegek a hívek széles rétegéhez eljussanak.

A tanulmány szerzője által vizsgált, az 1680 és 1792 közötti időszakot felölelő könyv kb. 88 különböző eskütételi és jogi jellegű dokumentumot tartalmaz. Ezek közül 35 latin, 29 szlovák (szláv), 21 német és csupán 3 magyar nyelvű.

A nyelv választást meghatározták a körülmények is: a jegyző, a segédjegyzők és a városi orvos beiktatásakor kizárólag latin nyelvet használtak, de a polgármester és a szenátus tagjainak beiktatásakor az uralkodó latin mellett gyakrabban előfordulnak német, illetve szlovák kifejezések is. A szerző szerint a német nyelv gyakoribb használata összefügg annak státuszával. A szlovákot ezzel szemben az alacsonyabb társadalmi osztályokból, elővárosi környezetből származó polgárokkal való érintkezésben

használták (ügyes-bajos dolgaik elintézésére: kölcsön nyújtása, kezességvállalás, kölcsön visszafizetése, tanúskodás esetén).

A szlovák nyelvű eskütétel elterjedése arra utal, hogy a már meglévő szlovák lakosság egyre jobban érvényesült fontos társadalmi funkciókban is. Bár a városi tanács üléseinek jegyzőkönyvei latinul íródtak, tartalmaznak német és szlovák szövegrészeket is. Bizonyos esetekben olyan megjegyzéseket is, amelyek arra utalnak, hogy a tárgyalás nyelve a „vernacula lingua” volt, vagy hogy az illető „idiomato Slavonico/Germanico”-ban nyilatkozott.

A nyelvi, az etnikai és a politikai identitás egyaránt szituációfüggő. Az eskütételi szövegek nem csak a jogtörténet szempontjából nyújtanak érdekes információkat, hanem a városi lét politikai és szociális aspektusait is értékes adatokkal egészíthetik ki.

Császári Éva

A livóniai német elit utóvédharca történelmi jogaiért a 20. század elején

Pistohlkors, Gert von: "Restituierung der alten Zustände" oder zukunftsweisende Neuerungen? Schulbildung und der soziale Aufstieg von Esten und Letten vornehmlich in Livland im kontroversen öffentlichen Diskurs (1860 bis 1914). = Zeitschrift für Ostmitteleuropa-Forschung. 67. 2018. 1. sz. 32–66. p.

A balti születésű (1935), Nyugat-Németországban megtelepedett, pályáját Göttingenben kezdő szerző a cári időszakra vonatkozó balti történetkutatás „nagy öregje”. Több monografikus alapmunkája után – abban a szakfolyóiratban, melyet korábban hosszabb ideig maga is szerkesztett – újabb részelemzést szentel ama elkeseredett utóvédharcnak, amire az ésszt és lett nemzeti törekvés, illetve a párhuzamos oroszosítási folyamat harapófogójába került balti-német elit 1905 táján rákényszerült.

A mai Lett- és Észtország nagyobb részét felölelő történelmi Livónia a tágabb balti övezettel egyetemben a militáns Kardtestvérek lovagrend vezette államszövetség, majd a dán, lengyel-litván, svéd térfoglalások korszakai után a „nagy északi háborút” lezáró nystadi béke

értelmében (1721), illetve Lengyelország 1772–1795 közötti felosztásai során kerül Oroszországhoz. A térség akkor a „Keleti-tengeri kormányzóságok” övezetéként jelenik meg, mely az Észti-, a Lív- és a Kúrföldi kormányzósággal a korábban kialakult politikai tagolódást megőrzi. Maguk a lívek a kúrokkal egyetemben a középkor végére egyébként eltűnnek. A cári államot mindenekelőtt hatalmi-stratégiai érdekek fűzik a területekhez, ezért jó ideig úgy-ahogy még tiszteletben tartja a lovagokból lett német birtokosság, a középkori Hanza-örökséget hordozó német városi elit vagy a lutheránus papság kiváltságait. Legelőször az addig uralkodó lutheránus vallás rangja csorbul az orosz ortodoxszal szemben (1832). A jobbágysorsra jutott, a népesség túlnyomó többségét adó őshonos etnikumok: az észtek és a lettek társadalmi felemelkedését a német értelmiség felvilágosult, a herderi eszméknek elkötelezett liberalizmusa tereli mederbe a jobbágyfelszabadítás Poroszországhoz igazodó, azaz a belső orosz fejlődésnél jóval korábbi, már az 1810-es évektől induló ütemében. Szellemi téren fontos örökség J. G. Herder 1764–1769 közötti rigai működése. A kormányzóságok hétköznapi nyelve (bár hivatalos nyelv az orosz) hagyományosan a német, ez a nyelvi közeg hatja át a kultúra egészét, ahonnan a körvonalazódó észti, lett nemzeti törekvések is mintát nyernek fórumaik, intézményeik és éledező sajtójuk számára.

A lett és észti párhuzamában az észti nemzeti mozgalom a maga emancipációs törekvéseit – protestt szavazásképpen a némettel szemben – immár mindinkább az orosz irányú tájékozódás mentén igyekszik meghatározni, ami párban a késő 19. században (kormányzóságoként eltérő intenzitással és időzítéssel) mind elhatározóbb oroszosítással alapvetően az eleve szűk létszámú német elit további előmenetelét érinti. Hatni képes még az orosz ortodox vallási térítés is, hacsak nem korai szekularizálódással kívánják meghaladni a német lutheránus örökséget. (Ez utóbbi az észti polgári kórusdal-kultúra egyik gyökere is egyben.) A nyelvi váltás döntő elemét az orosz oktatási nyelv bevezetése fémjelzi az alapfokú, majd a középiskolákban az 1880-as években; a váltás végül elhatol egészen Dorpat/Tartu német nyelvű és szellemiségű, svéd alapítású egyeteméig, s a hatóságok a reménybeli hallgatóságot addig is igyekeznek Szentpétervár irányába terelni. A német örökség válsága a lutheránus elit kebelében kiformalódott iskolarendszer átalakulása mellett az

1905. évi oroszországi forradalom napjaiban hatalmasodik el, amikor az észti vagy a lett vidék szociális és politikai nyugtalansága több helyütt gyilkos indulattal fordul a nemesi udvarházak, a falusi parókiák ellen. A fejlemények természetesen elementáris erővel foglalkoztatják a német közvéleményt; a terjedelmes kitekintés a téma egykorú, eddig nem vizsgált publicisztikai, közírói termésére fordítja rá a figyelmet, emellett idevágó, újabb keletű angol vagy német nyelvű szakkiadványokról referál (szerzők: Edward C. Thaden, Torvo U. Raun, Ulrike von Hirschhausen, Kristine Wohlfart, Jörg Hackmann).

Az idézett, konzervatív és mérsékeltlen haladó, egymással vitatkozó elemzések, állásfoglalások számos vonatkozásban egyként elégedetlenek az udvar tartományi politikájával, s egy rég esedékes alkotmányreform erejével a német történelmi elit alkotmányos megerősítését várják, különös tekintettel a népoktatásban és a helyi önkormányzatokban megingott szerepére. Mint elmondják, nem a múltbeli előjogok helyreállítására gondolnak, de a három politikai tényező: az orosz igazgatás, az észti, illetve lett érdekszféra, valamint a balti-német örökség közötti cselekvőképes (konkrétumokra nézve ugyan homályos) egyensúly kimunkálását tartanák szem előtt. Az elgondolás természetesen utópisztikus, a történelem menete visszafordíthatatlan. A formálódó észti és lett elit sem lehet partner ehhez: egyre kevésbé van szüksége akár a régi német, akár az új orosz felettesre, de még mindig több gyakorlati hasznát látja az aktuális orosz kapcsolatnak, mint a múltakba vesző németének. (Legfeljebb hálátlan a kezdő lépéseket, mint egy-egy saját nyelvű lap elindítását, valamilyen egyesület alapítását olykor önzetlenül segítő német közreműködők irányában.) A reális jövőt konkrétan előlegező változásfolyamatba egyébként a saját nyelvű, független állású észti és lett magániskolák megjelenése vezet be a döntő, új elemet. A kigyűjtött anyag szélsőséges, tarthatatlan álláspontokra lett és észti, illetve német vagy orosz oldalon egyaránt rámutat. Mindent egybevéve megindul a történelmileg egykor elithelyzetbe jutott német elem kiszorulása a perifériára. Jól szemlélteti ezt Bernhard Hollander rigai tanár statisztikai kimutatása a rigai iskolák tanári összetételének vagy a tartui egyetemen a hallgatói arányok változásairól 1902-ben írt, a tájról elszármazott történész, Pistohlkors göttingeni tanára: Reinhard Wittram (1902–1973) hagyatékában kéziratban fennmaradt munkájában.

A némettség a továbbiakban egyfelől minden lehetséges alkalmat megragad az oroszosító folyamat elleni, hatékonyságát illetően hamar devalválódó tiltakozásra, másfelől maradék lehetőségeinek mozgósításával – középiskolai szinten – maga is magániskolák alapításával próbálja életben tartani az intézményi bázist a székhelyekre (Riga, Reval/Tallinn, Jelgava/Mitau) és főbb más centrumokra kiterjedően. A politikai-társadalmi életből lassan kiszoruló németek nem egy tekintetben már előre megélik a világháborút követően létrejött szuverén Észt- és Lettország pusztá etnikai kisebbségként betöltött szerepet, amiből egyetlen kiút kínálkozik – a németországi irányú kitelepüléssel. Ennek divatja lényegében már az 1905-ös forradalmi év vidéki sokkélványát követően megindul.

Komáromi Sándor

Migráció, remigráció és a „haza” fogalma az 1918–1945 között hazatért oroszországi németeknél

Panagiotidis, Jannis: Zwischen Wahlheimat und Urheimat – Multiple russlanddeutsche Heimatdiskurse nach dem Zweiten Weltkrieg. = Spiegelungen. Jg. 12. 2017. 2. sz. 9–22. p.; Siemens, Heinrich: »Wir haben hier keine bleibende Stadt« – Heimatverlust und idealisierte Heimat bei den Mennoniten. = Uo. 23–34; Petersen, Hans-Christian: The Making of Russlanddeutschtum – Karl Stumpp oder die Mobilisierung einer ‚Volksgruppe‘ in der Zwischenkriegszeit. = C. Eisler, S. Götsch-Elten (Hgg.): Minderheiten im Europa der Zwischenkriegszeit. Münster. 2017. 163–190. p. (Online: www.academia.edu/.../The_Making...)

A Német-Római Birodalom vagy az 1815–1866 között fennállt Német Szövetség kötelékeibe tartozó politikai egységek területéről évszázadokon át folyó telepes kirajzás nagyobb volumeneiben a keleti, délkeleti szomszédság vagy az amerikai kontinens mellett az európai szárazföld oroszországi messzeségeibe vezet. Az Oszmán Birodalomtól és vazallusaitól elhódított, vagy elmaradott belső területek agrárfejlesztésére a 18. század hatvanas éveitől kezdődően Nagy Katalin cárnő és utódai sokféle kedvezmény ígéretével verbuválnak nagyobb létszámban külföldi munkaerőt. A hívó szót üldözött, elnyomott protestáns felekezetekhez tartozó érdeklődők (vagy protestáns környezetbe szorult kato-

likusok) követik nagyobb számban. A régiók iparosodását is serkentő pionírmunka lassan termőre is fordul a Szarátov körüli Volga-vidék, a Fekete-tengermellék és más dél-orosz (később általában Ukrajna részét képező) régiók – összességében lassan több százezres, az első világháború előestéjén már kb. kétmillió főt számláló – telepein. Kaukázusi, nyugat-szibériai kiágazásaik is jelzik a fejlesztési terv távlatra szóló sikerét. A színhelyek táji adottságaival (mint például a Volgánál a nomád – kalmük, kirgiz – szomszédság rajtaütései), időjárási, természeti viszonyaival rendre megküzdő telepesközösségek az 1870-es évektől ugyanakkor a modernizáció során nacionalista hangsúlyokra váltó orosz politika idegenellenességével találják magukat szembe. A cári kormányzat az önkormányzatiságra, a nyelvi szabadságra, az iskolaszervezésre stb. vonatkozó kiváltságok eltörlésével fokról fokra elidegeníti magától a németiséget. Az intézkedések nacionalista éle mellett világosan kitapintható az 1871-ben egységesült nagy hatalmi Németországgal szemben gyanakvóvá váló orosz politika újszerű németellenessége. A telepes németiség bekerítése a világháború éveiben „belső ellenséggé” nyilvánításukkal folytatódik, majd – az ígéretes kezdeteket követően – nyílt üldöztetésben ölt formát a szovjet időkben.

Az 1917-es „nagy” októberi forradalom után a telepes németiség a legvédtelenebb áldozata a termelési viszonyokat felforgató bolsevista politikának. Kevés, legfeljebb látszólagos a köszönet a *Volgai Német Autonóm terület (1918) vagy utódjaként az Autonóm Köztársaság* kirakatpolitika értékű létrehívásában (1924), melynek értelmisége végül bekerül a sztálini tisztogatások célkeresztjébe, 1941-ben a szovjet állam elleni hitleri háborús támadás nyomán pedig teljes lakosságát Urálon túli kényszermunkatáborokba (*trudarmija*) vagy őrzött szálláskörzetekbe (*szpecposzelenyje*) deportálják, s ezzel az autonómia is megszűnik. A kiűrités a Volga-vidékkel együtt a tengermellék, a Krím vagy a Kaukázus német telepeit is érinti, összességében mintegy 900 ezres létszámmal. A folyamat során a Wehrmacht előrenyomulása miatt helyén marad a tengermellék még mintegy 340 ezres diaszpórája, mely végül 1943-ban együtt mozog a német katonai visszavonulással, miközben egy részüket (200 ezer) az orosz haderő beéri, és visszairányítja a sorstársak számára az Urálon túl korábban kialakított táborokba. A területi felosztást célzó Molotov–Ribbentrop paktum (1939)